

Shri Chhatrapati Shikshan & Arogya Prasarak Mandal's
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda.

Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar.

Two days Interdisciplinary Seminar on
"Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra"
(21st & 22nd December, 2018)

Sponsored by

**Quality Improvement Programme
Savitribai Phule Pune University, Pune.**

CERTIFICATE

This is to certify that, Mr./ Mrs. /Prof. Dr. Khawale Nakul P.

of Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya
Kharda

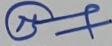
has Resource Person / Chaird the session / participated / Presented a Research Paper entitled.....

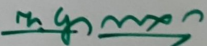
Maharashtraatil setkari Chalvalichi vatchal va
Tichapudil Avane..... in State Level

Interdisciplinary seminar on "Political History of peasant- Workers Movements in Maharashtra".

Hence this is certified.

Dhananjay Jawalekar
Co-Convener
(Asst. Prof. in History)

Nakul Khawale
Convener
(Asst. Prof. in Politics)

Dr. Mohan Gulve
Principal
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya,
Kharda

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2018 Special Issue - LXXIX

Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M.N. Gulve

Principal

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda,
Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

32	अहमदनगर जिल्ह्यातील समाजवादी व डाव्या चळवळीतील नेतृत्वाचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	डॉ. संजय गायकवाड व प्रा. जिजाभाऊ घुले	141
33	शेतकरी-कामगार चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	प्रा. महेश कुलकर्णी	145
34	भारतातील शेतकरी संघटना व शेतकऱ्यांच्या समस्या	प्रा. विजय गावंडे	148
35	भारतीय किसान संघ	दत्तात्रय जाधव	152
36	डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका : एक अवलोकन	प्रा. शेषनारायण वडवे	158
37	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	दिपक भगुरे	161
38	१९ व्या शतकातील कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने केलेले कायदे	डॉ. जगदीश भेलोडे	164
39	शरद जोशी यांच्या शेती विषयक लढ्यांचा (कापूस, कांदा, ऊस, भाव विषयी लढ्यांचा) आढावा	डॉ. जे. एम. बोचरे	168
40	शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी यांचे ग्रामीण शेतकरी महिला सबलीकरणातील योगदान	डॉ. बाबासाहेब देशमुख	171
41	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीच्या इतिहासातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	डॉ. सुनिता गित्ते	174
42	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. गणपत गट्टी	176
43	शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मुळशी सत्याग्रह	प्रा. धनंजय जवळेकर	179
44	महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह: ऐतिहासिक परिपेक्ष (१८७५-१९)	प्रा. दिलीप गिऱ्हे	183
45	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने	प्रा. नकुल खवले	187
46	महिला किसान अधिकार मंच या चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास: विशेष संदर्भ मराठवाडा आणि विदर्भ	डॉ. आर. आर. बेनवाड	191
47	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी संघटन व जागृती	डॉ. उत्तम राठोड	195
48	ऐतिहासिक कामगार चळवळ	कु. सानिया पठाण	199
49	महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांची आंदोलने	शेख महमूद शेख हल्लिम	208
50	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे ऊसतोड कामगारांचे प्रश्नासंबंधी विचार	डॉ. बी. के. शेष	214
51	शेतकरी आंदोलनात महिलांचा सहभाग	डॉ. जे. एम. बोचरे श्री के. डी. पल्लेवार	218
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांसाठी केलेले कार्य	हनुमान वांकर	221
53	आधुनिक महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. एन. डी. नाईक व डॉ. राधाकृष्ण जोशी	223
54	शेतकरी संघटना	डॉ. दिगंबर सोनवणे	226
55	महाराष्ट्रातील १८७५ चा शेतकरी विद्रोह	प्रा. गणेश वाघ	229
56	भारतातील कामगार चळवळ : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. जे. के. भालेराव	231
57	कष्टकऱ्यांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. समाधान लोढे	234
58	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ : काल आणि आज	डॉ. त्रिंबक राजदेव	238
59	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि मराठवाड्यातील भूमीहीनांचा सत्याग्रह	डॉ. विष्णू वाघमारे	244
60	जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी	प्रा. शिवानंद जाधव	247

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the paper responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can r these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Ed

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने

प्रा. नकुल खवले

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग.

श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा

ता. जामखेड जि. अहमदनगर

प्रस्तावना :-

शेतकऱ्यांच्या हितासाठी व त्यांचे प्रश्न मार्गी लागावेत, म्हणून स्थापन करण्यात आलेल्या संघटना होय. भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान महत्वपूर्ण असलेले आपणास दिसून येते. भारतीय लोकसंख्येतील ६४ टक्के जनता कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. तदनुसारच इतर घटक राज्याप्रमाणेच महाराष्ट्राचा मुख्य आधार शेती हाच आहे. त्यामुळे या प्रश्नांसंदर्भात महाराष्ट्रात ही शेतकरी संघटना मार्फत रास्त भाव, स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशी, दुध, कापूस, ऊस दर आंदोलने सतत करण्यात येत आहेत. मात्र याची तीव्रता ही १९७९ च्या दशकापासून मोठ्या प्रमाणात झाली. शरद जोशी, रघुनाथ दादा पाटील, राजु शेड्टी यांचे पासून ते सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत सर्वांनी या मध्ये सहभागी होऊन ही चळवळ वाढवली व जोपासली ही. शेतकरी चळवळ जरी रूजली असली तरीही नेत्यामधील वैचारिक मतभेद राजकीय महत्वाकांक्षा सरकार मार्फत होणारी शेतमाल भावाची नाकेबंदी, चळवळीत पडणारी फूट व शेतकरी संघटनाच्या आंदोलनास मिळणारा शेतकऱ्यांचा अल्प प्रतिसाद अशी अनेक आव्हाने शेतकरी चळवळी पुढे असलेली दिसून येतात.

उद्दिष्टे :-

१. महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींचा अभ्यास करणे.
२. शेतकरी चळवळी पुढील आव्हानांचा अभ्यास करणे.

व्याप्ती व मर्यादा :-

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने या संशोधन लेखाची व्याप्ती ही केवळ महाराष्ट्रातीलच शेतकरी चळवळींच्या संदर्भातील वाटचाल व आव्हानांचाच यामध्ये समावेश केलेला आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व कालीन वाटचाल :-

भारतातील शेतकरी चळवळ व आंदोलनांना स्वातंत्र्यपूर्व काळात जहागीरदार व जमीनदार यांच्या विरोधाची, तर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात दुध व शेतमालाला योग्य भाव यासारख्या घटकांची पार्श्वभूमी असलेली दिसून येते. भारतातील गावातील असणाऱ्या परंपरागत बलुतेदारी वतन पध्दतीने शेतकरी व त्यावरील सर्व अवलंबून असणारे शेत मजूर व गावगाड्यातील घटक यांचे सौहार्दपूर्ण नाते होते. परंतु औद्योगिकीकरणामुळे ही संस्था विलोप झाली. मात्र ब्रिटीश राजवटीत १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात देशाच्या विविध भागात शेतकरी चळवळीने आकार घ्यायला सुरवात केली. यातूनच देशातील पहिली शेतकरी संघटना पंजाबमध्ये उदयास आली. अजितसिंग यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांचे प्रश्न घेऊन आंदोलन उभा राहिले. राजा महेंद्र प्रताप यांनी गदर पार्टीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचे प्रश्नाविषयी संघर्ष केला. लाहोर, फैसलाबाद ल्यालपूर अशा ठिकाणी शेतकरी परिषदा भरवून शेतकऱ्यांचे प्रश्न उपस्थित करून शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृती करणे हा उद्देश साध्य करण्यासाठी भरविल्या होत्या. १९३८-३९ मधील लाहोर येथील लॉग मार्च ही प्रसिध्द आहे. पंजाबबरोबरच बिहार प्रांतात ही ब्रिटीशांकडून चंपारण्य मधील शेतकऱ्यांना नीळ उत्पादना संदर्भात असंतोष निर्माण झाला होता. तो

अन्याय दूर करण्यासाठी १९१७ मध्ये महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली आंदोलन करून चंपारण्याचा लढा यशस्वी केला.

केरळमधील मलबार भागातील मुस्लीम शेतकऱ्यांनी नायर जमीनदारांविरुद्ध एक मोठा उठाव केला होता. तो उठाव मोपला उठाव म्हणून ओळखला जातो. गुजरात मध्ये बारडोली येथील सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी शेतकऱ्यांविषयी प्रश्नांवर केलेले आंदोलन अशाच पध्दतीने देशाच्या अनेक भागात शेतकऱ्यांचे उठाव विविध प्रश्ना संदर्भात झालेले आपणास दिसतात.

पंजाब मध्ये पहिली शेतकरी संघटना स्थापन झालेली असली तरी प्रत्यक्षात पहिले मोठे आंदोलन महाराष्ट्रात झाले. १८७५ मधील डेक्कन रायट्स किंवा दख्खनचा उठाव हे पहिले आंदोलन होय. दीडशे रूपयांच्या कर्जपायी काळूराम सावकाराने पुणे जिल्ह्याच्या शिरूर तालुक्यातील करडे गावातील शेतकरी बाबासाहेब देशमुख यांची शेतीवाडी जप्त केली. एकीकडे दुष्काळ पडलेला असतानाही ब्रिटीश सरकारने शेतसारा माफ न करता सावकार व सरकारने संगनमताने तो वसूल करणे सुरुच ठेवले होते. त्यामुळे पुणे, अहमदनगर व सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी नेतृत्वाविना अहिंसक पध्दतीने आंदोलन केले. करडे गावची प्रतिक्रिया म्हणून ९ सप्टेंबर १८७५ रोजी संघर्ष झाला. सावकारांच्या घरावर हल्ला करून शेतीवाडी, जमीन जुमल्याची गहनखते व कागदपत्रे घेऊन सार्वजनिक ठिकाणी दहन करणे हे याचे स्वरूप होते.

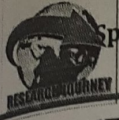
शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाविषयी मांडणी करण्याचे श्रेय महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्याकडे जाते. त्यांनी शेतकऱ्यांचा आसूड व इशारा या पुस्तकातून केलेले आहे. फुलेंनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचे विश्लेषण तत्कालीन जातिव्यवस्थेच्या चौकटीत केले होते. जोतिरावांनंतर शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची मांडणी त्रिंबक नारायण अत्रे यांनी 'गावगाडा' मधून केली. फुले प्रमाणे जातिव्यवस्थेच्या चौकटीत न राहता ग्रामव्यवस्थेच्या संदर्भात केली.

शेतकरी वर्गाची हलाखीची स्थिती कशी सुधारवी हा महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे पुढील कळीचा प्रश्न होता. १९२६ ते १९३२ या कालखंडात शेतकऱ्यांच्या सभा भरवून परिषदांमध्ये भाषणे करून जनजागृती करण्याचे काम केले. १९२० साली शिंदेंनी निवडणूक लढविण्याचे ठरविले त्यावेळी त्यांनी बहुजन पक्ष ह्या नावाने जाहिरनामा प्रसिध्द केला त्यामध्ये शेतकरी वर्गाचा कैवार घेण्याचे त्यांनी मान्य केले. अस्पृशांची शेतकरी परिषद (१९२८, पुणे) मुंबई इलाखा शेतकरी परिषद (१९३१, बोरगाव), संस्थानी शेतकरी परिषद (१९३२, तरदाल) व चांदवड तालुका शेतकरी परिषद (१९३२, वडणोर) मध्ये जनजागृती करण्याचे मोलाचे काम केले.

१९४६-४७ मध्ये शंकराव मोरे यांनी काँग्रेसने दिलेले आश्वासने व जाहीरनामे पाळत नाही म्हणून शेतकरी- कामकरी संघ स्थापन केला. पुढे याचेच रूपांतर शेतकरी कामगार पक्ष यात झाले. ही चळवळ न बनता केवळ तिला राजकीय संघटनेचा आयाम प्राप्त झाला. मात्र यातून भाऊसाहेब राऊत, केशवराव जेधे, तुलसिदास जाधव यासारखी फळी निर्माण झाली. परंतु यातून केवळ शेतकरी एक वर्ग म्हणून येवून चळवळ उभी राहिली नाही. तर केवळ राजकीय परिघातच दिसून येते ती पण अल्पप्रमाणात होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाटचाल :-

१९८० चे दशक उजाडेपर्यंत लढाऊ किसान किंवा लढवैय्या शेतकरी हे शब्दच निरर्थक होते. शेतकरी समाजाची सामूहिक विचार पध्दतीची ठेवण असल्याने कितीही अन्याय, अत्याचार झालेत तरी त्याविरुद्ध एक शेतकरी म्हणून निखळ शेतीच्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी शेतकरी पेटून उठला असे दिसून येत नाही. अशा स्थितीत शरद जोशींनी शेतकरी चळवळ उभी केली. शेतकरी संघटीत केला. त्यांच्या मनात स्वाभीमानाने जगण्याचे बीजारोपन केले. त्यांनी प्रचलित अर्थवादाला कलाटणी देऊन शेतीच्या अर्थवाद मांडून नवी दिशा दिली.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ही सरकारने शेतकऱ्यांच्या शोषणाची इंग्रज सरकारची वासाहतिक नीती चालूच होती. त्यामुळे जनतेमध्ये आर्थिक, मानसिक, सामाजिक व सांस्कृतिक दौर्बल्य तयार झाले. हे अधोरेखीत करणारी इंडीया-भारत संकल्पना मांडली.

१९७९ पासून शेतमालास रास्त भाव या एककलमी कार्यक्रमासाठी कांदा, ऊस, तंबाखू, भात, कापूस, व दुध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाचे नेतृत्व, त्यासाठी वारंवार उपोषणे तुरुंगवास, मेळावे, प्रशिक्षण शिबीरे राबवून हि चळवळ पुढे नेण्याचे कार्य केले. नोव्हेंबर १९८६ मधील चांदवड येथील शेतकरी महिला अधिवेशन महत्त्वपूर्ण आहे. शेतकरी चळवळी मध्ये जस-जशी पुढे सरकत होती तेव्हा प्रत्येक टप्प्यावर राजकीय महत्त्वकांक्षा किंवा वैचारीक मतभेद यामुळे दुफळी निर्माण होवून तिचा प्रभाव कमी होवू लागला. शरद जोशी बरोबर मतभेद होवून राजू शेटी बाहेर पडले. त्यांनी स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून ऊस दर आंदोलन, स्वामीनाथन आयोग व रास्त भाव यासाठी क्रियाशील राहून आपले अस्तित्व टिकवले.

शेतकरी चळवळीपुढील आव्हाने :-

वैचारिक मतभेद :-

शेतकरी चळवळीत काम करणाऱ्या नेत्यामध्ये वैचारीक व तात्वीक मतभेद असल्याने चळवळीला उभी फुट पडलेली दिसून येते. उदा. शरद जोशी - राजू शेटी व राजू शेटी - सदाभाऊ खोत यामधील संघर्ष सरकारमध्ये सहभागी होवून प्रश्न सोडवावेत की सत्तेबाहेर राहून अशा वेळी वैचारीक मतभेद निर्माण होवून चळवळीचा प्रभाव कमी होताना दिसतो.

शेतमालाच्या भावाची नाकेबंदी :-

शेतकरी चळवळीची वाताहत होत असतानाच शेतीसमोर सरकार मार्फत शेतमालाचे भाव पाडण्यासाठी झोनबंदी, निर्यातबंदी, मुक्त आयात, साठेबंदी अशा नवनव्या गोष्टी पुढे आणल्या जातात. यामुळे शेती व्यवसाय संकटात व तोट्यात येणार हे स्पष्ट आहे. अशातच शेतकरी चळवळीची दबावगट म्हणून प्रभाव पाडण्याची शक्ती हीन होत असेल तर येणारा काळ शेतीसाठी व शेतकरी चळवळीसाठी फारसा उत्साहवर्धक नसेल.

एकवाक्यतेचा अभाव :-

शेतकरी चळवळीच्या नेत्यांत कुठेही एकवाक्यता नाही. आपापल्या मर्जीप्रमाणे ज्याच्या मनात जसे येईल तसे तो बोलत सुटतो. कुणी स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारसीच्या अंमलबजावणीची मागणी करतो. कुणी शेतकऱ्यांनी सत्ता हाती घेतल्या खेरीज प्रश्न सुटणार नाही. त्याचबरोबर शेतमालाच्या भावासंदर्भात ही दिसून येते. परंतू कोणीही शेतीचे अर्थशास्त्र समजावून न घेताच बेताल वक्तव्ये करताना दिसतात.

सरकार मार्फत शेतकरी चळवळीत फूट :-

ज्या प्रमाणे व्यक्ती हा समाजशील प्राणी आहे. त्याच प्रमाणे तो राजकीय प्राणी सुद्धा आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात एक राजकीय आकांक्षा असते. याला शेतकरी संघटना सुद्धा अपवाद नाही. ज्यावेळेस एखाद्या प्रश्नावरती आंदोलन जोरदार चालू असते अशा वेळी सरकार आंदोलनात फूट पाडून त्याची तीव्रता कमी करण्याचा प्रयत्न करत असते. सरकार मार्फत संघटनेतील संघटनेतील नेतृत्वाला अनेकदा राजकीय पदे व कृपावादी दाखवून चळवळीत फूट पाडली जाते. हे शेतकरी चळवळी पुढील महत्वाचे आव्हान आहे.

शेतकऱ्यांचा अल्प प्रतिसाद :-

शेतकरी संघटना या शेती व शेतकरी संबंधी प्रश्नांवर आवाज उडवत असले तरी सुध्दा या आंदोलनामध्ये शेतकरीवर्ग कमी प्रमाणात सहभागी दिसतो हे वास्तव चित्रण आहे. या पाठीमागील शेतकरी एक व्यक्ती म्हणून ज्यावेळी सार्वजनिक जीवनात वावरतो तेव्हा ती कुठल्या ना कुठल्या तरी राजकीय पक्षाशी बांधील राहिलेला दिसतो. त्यामुळे शेतकरी संघटनांनी पुकारलेल्या आंदोलनात तो सहभागी होत नाही.

त्याच प्रमाणे कृषी माल हा नाशवंत स्वरूपाचा असतो. हा माल तो जास्त काळ ठेवू शकत नाही. कारण त्यातून त्याचे आर्थिक नुकसान होईल अशी त्याची मानसिकता असते. त्यामुळे ही शेतकरी वर्ग आंदोलनामध्ये सहभागी होताना दिसत नाही.

संदर्भ :-

१. अशोक चौसाळकर - महात्मा फुले आणि शेतकरी चळवळ.
२. डॉ. अशोक ढवळे - महाराष्ट्र राज्यतील किसान चळवळ
३. डॉ. अरूणा पेंडसे - महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ
४. शरद जोशी - शेतकरी संघटना : विचार आणि कार्यपध्दती
५. द. ना. धनागरे - पॉप्युलिझम अँड पावर - फार्मर्स मूव्हमेंट इन वेस्टर्न इंडीया १९८०-२०१४ गंगाधर मुटे - महाराष्ट्र टाईम्स दि. ०२/१२/२०१६ चा लेख
६. शेतकरी चळवळीचे भवितव्य आणि आव्हाने-

